

Џејмс ПЕТИФЕР*

ЦРНОГОРСКО ИСТОРИЈСКО ПИСАЊЕ – РАНКЕ И ЊЕГОВО НАСЉЕЂЕ

Када говоримо о овом питању потребно је јасно промишљати о томе како је историја простора Црне Горе и њеног народа писана у прошлости, и како се она види и схвата како унутар тако и изван Црне Горе. Непобитна је истина да је до двадесетог вијека историја Балкана већим дијелом била усмена, у друштвима гдје масовна писменост није остварена на многим мјестима након Другог свјетског рата. У земљама као што су Бугарска и Србија, гдје је у деветнаестом вијеку постојао већи напредак у формирању модерног националног основношколског образовног система, усмена традиција је још увијек играла (и игра) веома велику улогу.

Јасно је да је главна спољња културна веза настајуће историје Србије и Црне Горе у првом периоду грађења нације у касном осамнаестом и раном деветнаестом вијеку била са централном Европом њемачког говора, и изнад свега са насљеђем њемачког романтизма, нарочито оног Јохана Готфрида фон Хердера. Као што је истакао Роберт Вилтон, Хердер јесте артикулисао идеје које су биле од посебне важности за развој идентитета на балканским просторима, и служи као одговарајући представник корпуса западне филозофије и утицаја¹. Мало људи чита данас Хердера. Његове идеје чистоте

* Проф. Џејмс Петифер, Универзитет Оксфорд, УК

¹ Видјети важан чланак Роберта Вилтона „Писање нације, писање државе компромис и конфликт у културном идентитету Балкана у 19. вијеку” у „Часопису јужних Словена”, Лондон, књига 25, прољеће-љето 2004, П. 3. фф. Његова тврдња да су идеје националног буђења које се темеље на културној идентификацији биле артикулисане на вријеме за Први српски устанак 1804. године су можда дискутабилне, то је оно што су Срби оду-

националних популарних култура, гдје је култура јединствена и непромјенљива суштина заједнице, тешко налазе мјесто у свијету глобализације и мултикултурализма, као што је то био случај с концептом 'Volkgeist'-а у вијеку који је био свједок њемачке и италијанске фашистичке окупације Балкана. Без обзира на то, Хердер је обезбиједио теоријски модел за Караџићево дјело, оличен у изјави

„Пјесник је стваралац нације која га окружује; он им даје свијет да га виде и држи њихове душе у својој руци да би их повео ка том свијету”.²

Главни скори посредник Хердерових идеја у свијету гдје се говори и пише енглески у двадесетом вијеку био је оксфордски филозоф и историчар културе Исаја Берлин, који се такође вјероватно мање изучава данас него у периоду његове најплодније стваралачке активности.³ Берлинов Хердер је предвидљиво идиосинкратичан. Пруски филозоф и естетичар се посматра као плуралист и претходник културног релативизма у историјском разумијевању, као супротност моралним и практичним извјесностима непоколебљивог рационализма теоретичара просвјетитељства. Ово је такође случај са марксистичким филозофом Г. А. Коеном, који је написао:

„Монтескје и Хердер су нашли за потребно да инсистирају на ономе што је за нас очигледно. Њихова тврдња о постојању различитих кохерентних путева бивања човјеком противила се оној у оквиру просвјетитељства која је настојала да сагледа људе као суштински сличне кроз простор и вријеме, и која је тежила науци о човјеку чија уопштавања би била слободна од упућивања на поје-

вијек жељели да свијет мисли, али докази већином недостају и цијела идеја суштински представља пренос из искуства модерне Грчке оног што су интелектуалци дијаспоре постигли за грчки национализам до 1821. године са великим успјехом. Србија није имала сличну интелектуалну дијаспору до знатно касније, на шта указује усамљена знаменитост Вука Караџића у херојском бајроновском периоду за Грчку.

² Од Хердера Ј. Ф. (1744–1803) „Auszug aus einen Briefwechsel uber Ossian and die Leider alter Herder to the Present”, Wesleyan UP, Chicago, 1983, Vajmar, 1773. За контекст видјети Иггерс Г. „Њемачки концепт историјске мисли: од Хердера до данас”, Wesleyan UP, Чикаго, 1983.

³ Видјети: Берлин И, Есеј „Вико и Хердер”, у *Три критике Просвјетитељства*, Лондон, 2000, и Вилтон. *Op. cit.*

дина времена и мјеста као што су њих били ослобођени закони модерне науке о природи⁴.

Хердер и они који су мислили као он у централној традицији и артикулацији њемачког романтизма су најјаче утицали на Леополда фон Ранкеа, пруског историчара и аутора *Историје српске револуције*, објављене у Берлину 1829. године⁵. Ранкеова *Историја* испуњава све битне Хердерске критеријуме за националну епску причу о самоодрживом етносу, са потпоглављем о црногорској историји као додатку главном наративном току. Поријекло ове књиге је веома занимљиво, иако нејасно у неким детаљима. Оно отјеловљује пренос са усмене традиције каква је посредована преко Вука Караџића у личном дијалогу са Ранкеом, који је онда написао историју која је увела српску усмену традицију даље у главни ток европске академске историографије. Овај процес је започео врло брзо након што је Ранке заправо одбацио класичне студије и учења у писању „модерне” историје. Коначно се одрекао класика у Гимназији у Frankfurt am Main 1825. године током периода његових узајамних размјена са Караџићем. Књига *Serbische Revolution* је била широко читана и превођена на неколико језика, штампана кроз цијели деветнаести вијек и значајно је помогла да се Србија, из иностранства, посматра као централна држава на Балкану. Она је била основ за Ранкеову каснију студију *Serbien und die Türkei im Neunzehnten Jahrhundert* (1879). Вук Караџић је морао познавати младог Ранкеа у Њемачкој, када је Ранке био у највећем смислу још превасходно класично учен човјек, и Караџић је дао Ранкеу већину материјала за ову књигу. Провели су неко вријеме у престоници империје у Бечу заједно, али за Ранкеа се не налази да је икад посјетио Балкан ни тада ни послије, и био је бранденбуршки класични учењак који је видио Србију и Црну Гору очима локалног фолклористе док је још био задојен дјелима римских аутора као што су Тацит и Ливије.

⁴ Видјети: Коен Г. А. „Теорија Историје Карла Маркса: Одбрана”, Оксфорд, 1978. У поглављу „Слике историје код Хегела и Маркса”, он с правом истиче новину многих Хердерових идеја.

⁵ Леополд фон Ранке (1795–1886). За убједљиву модерну расправу о Ранкеу и његовом значају, видјети Гилберт, Феликс, „Историја: Политика или Култура? Размишљања о Ранкеу и Буркхарту”, Принстон, 1990.

Тадашње пруско образовање и култура били су моћна мјешавина наслијеђеног неокласицизма проистеклог из периода просвјетитељства под Фридрихом Великим и његовим насљедницима, са преливом романтизма Гетеа и његових савременика, који су окренули леђа класицизму. Карацић се сусрео са Гетеом у периоду 1823–24. године у више наврата и оставио је добар утисак на остарјелог олимпијца из Вајмара. Гете се дивио лирским српским пјесмама које је Карацић сакупио али ратничку епiku није цијенио једнако високо. Ово није било опште виђење. Развој Грчке револуције против Турака послије 1821. године подстакао је ново покретање интересовања за „националне књижевности” које славе војничке вјештине уперене против спољњих угњетача од чега је Карацићево дјело имало користи. Сарадња са Ранкеом на издавању *Историје Србије и Црне Горе* није могла доћи у бољи час. У кругу Ранкеа и Берлина, ратничке вјештине Срба су биле важне. Као Пруси и Грци, они су били заклетни противници Хабсбуршког царства као и Отоманског. Иако је у дебатама на Берлинском универзитету, на којима је учествовао пошто је добио мјесто на њему 1825. године Ранке заузео антихегелијанску страну и одбацио гледање на историју великог филозофа као развој једне универзалне приче, он је на много начина нашао такву причу у српској епизи, и користио је да створи властиту мајсторску нарацију. Самоутврђивање етноса у односу на транснационалну Отоманску империју је тада било (као и сада) на либералној агенди али је могло такође бити привлачно умјереном конзервативцу као што је Ранке са његовим виђењем задатка историчара у праћењу разоткривања дјела Божијег у људској историји. Ранкеов Бог је био веома пруски протестантски Бог и српске и црногорске православне цркве (као *volkskirche*) су могле да нађу одговарајуће мјесто у његовој нарацији кроз поређење са декадентним транснационалним религијама Венецијанаца – римокатолика и Турака – муслимана. Ранке је видио српске устанке као легитимне, не само стога што су били антиотомански већ и као корак ка вјерској слободи за угњетени народ, као одраз божјег дјеловања у људској историји. У овоме је направио модел рада за мисао каснијег државника какав је енглески премијер Гледстон и његово разот-

кривање антиотоманског циља хришћанског народа Балкана, нарочито Бугарске након масакра у Батаку⁶.

Сјенка Тацитове *Германије* такође се у великој мјери надвија над *Историју српске револуције*. Ранкеово писање одзвања Тацитовим запажањима о онима који су у суштини описани као врли и рационални варвари, но и поред све њихове врлине, ипак варвари. Ово је показано на субјективном нивоу у чувеној забиљешци у Ранкеовом Дневнику из 1828, у којој се каже: „Од свих варвара које сам упознао, Вук је једини који никад није кренуо интелектуално погрешним правцем”⁷. Ранке Србе и Црногорце види као врле првенствено због њихових успјешних настојања да имају парламент, националну цркву и да измакну отоманском систему. Он се такође дивио њиховом ратничком духу, примјећујући: „Упознао сам народ који је живио у потчињености, са патријархалним обичајима и поетичним начином мишљења, способним да трансформише исте у круту реалност рата, кад је дошло вријеме да се ослободи – то су Срби са чијом сте поезијом сигурно упознати”⁸.

Залагања савремених владара династије Обреновић, које Ранке описује са упечатљивим детаљима, уопште не утичу на општу структуру ове нарације, и јасан су производ Караџићевих властитих озбиљних тешкоћа са грубом и полудиктаторском природом београдске управе под овом династијом, и њихових уступака и нагодби са султанима. Њихова владавина је била порицање свих врједности поштовалаца оптимиста постконгресног Беча у погледу нових и настајућих либералних држава и дала је повода стварању имица Србије као земље предвођене насилним и бескрупулозним чуварима свиња у срцу Југоисточне Европе. Било је повољно за Караџића да само Ранке буде именован аутором, иако је Ранке сматрао Србина равноправним коаутором, с обзиром на релативно објективно третирање у *Историји* гангстерске репресије Милоша Обреновића над његовим политичким ривалима из династије Ка-

⁶ Године 1876. масакр над око 3000 бугарских православних побуњеника се одиграо у Батаку у Родопским планинама јужне Бугарске. То је било обзнањено у чувеној причи Ј. А. Мекгахана, британски новинар и његов извјештај су одиграли водећу улогу у окретању јавног мњења против покушаја Султана да сузбије бугарски национализам.

⁷ Видјети: Вилсон, *Op. cit.*, П. 228.

⁸ Писмо Ранкеа његовом брату Хенрику, из 1828. године.

рађорђевића. Караџићу је потребно да нађе финансијску подршку за свој истраживачки рад од владара Обреновића у Београду. Ранкеов наслијеђени класицизам овдје се јасно показује, гдје *волк* може бити поетски и теоријски виртуоз али гдје његови владари остају варвари у срцу.

Мало се зна у детаљима о односу између српског фолклористе и етнолога и пруског класицисте, осим да су касније остали у доживотном контакту и у међусобном уважавању. Ранке је увијек плаћао Караџићу половину хонорара за књигу, и касније је забиљежио у својим дјелима да је радио „из Вукових списа”⁹. Али књига потврђује Марксово заједљив став о Ранкеу да је он често у свом властитом дјелу у супротности са теоријама историјског писања које је истицао касније у свом животу. Не постоји доказ принципијелне објективности, тог „племенитог сна” историчара, нити за било коју значајну (или безначајну) употребу историјских докумената уопште у књизи, а нескривено је пристрасан према националним аспирацијама Срба и Црногораца.

Вук Караџић је био једини извор у многим погледима, иако је Ранке касније тврдио да је и он сам провјеравао чињенице, али не може бити сумње да је Караџић видио у књизи оно што би се данас звало – „адвокатска улога”, у унапређењу српске националне ствари и обезбјеђивању наклоности династије Обреновић и руског цара. Да ли је Ранке био заведен од стране овог Србина, или да ли је издање можда било један од првих примјера западне интелектуалне љубавне афере са малом земљом гдје интелектуалац извана није био у потпуности или добро информисан? Ово се чини мало вјероватним. Ранке је био приљежан и често непослушан ученик хабсбуршке политике и било би му драго да увриједи Беч. Исти случај је био и са османским питањем. Структура „Источног питања”, коначна будућност умирућег Отоманског царства још није била свјесно артикулисана у Њемачкој на начин како је то била у Британији после Берлинског конгреса, али су главни обриси онога што је настало сигурно били присутни у глави врхунски интелигентног човјека какав је био Ранке у центру пруског динамичног интелектуалног живота.

Неки Ранкеови изучаваоци су видјели *Историју* као експеримент младог човјека и настојали да је искључе из разматрања њего-

⁹ Вилсон, *Op. cit.* II 228.

вог главног корпуса, али не може бити сумње да је она била и остаје једно од његових практично најутицајнијих дјела. Оно легитимисхе поглед на Србију и Црну Гору у западној култури током једног вијека, и њено енглеско издање из 1852. године у Лондону и Њујорку било је симбол респектабилности нове српске државе у интелектуалном животу Европе и Сједињених Држава. Ранке је израдио с успјехом једну академску историјску традицију за Србију која заправо није ни постојала прије њега (изван цркве). Караџић је био срећан у свом избору историчара који је начинио скоро 30 година раније, с обзиром на то да је у вријеме енглеског издања 1852. године Ранке био на врхунцу славе и утицаја у нарастајуће важном паневропском културном контексту њемачких универзитета и уопште историјских изучавања деветнаестог вијека.

Како се ово повезује с питањем касније црногорске националне историографије? У *Историји* Ранке представља Црногорце као сличне Србима, али више удаљене од „цивилизације” у њиховим планинским утврдама и везане кодовима непромјенљиве традиције. Они су у неком смислу „прави” Словени са стабилним унутрашњим идентитетом етноса, док су Срби у нижим крајевима морали више да се прилагоде притисцима својих сусједа. У културним оквири-ма, ако су Хердере и Хегелове идеје настављале да живе у историчаревој подсвијести кад је у питању било описивање Срба, са Црногорцима је идеја „природног човјека/племенитог дивљака” Русоа такође присутна у позадини. Или, служећи се модерном историјском терминологијом, Срби су имали више транснационално постојање, док га Црногорци нијесу имали. Њихова главна активност је била да измакну владавини двије транснационалне силе, Венеције и Турака. Као критичар модерних декадентних империја, Ранке се отворено дивио еманципацији Црногораца од венецијанске владавине, а нарочито њиховим ратничким врлинама. Ранке је видио Венецију у Медитерану као застарјелу и превазиђену творевину, те тиме и хомерске врлине црногорских ратника који су их потиснули са своје обале као силу за модернизацију као и за изградњу новог друштва.

Можда је од значаја да је дуго поглавље о Црној Гори у *Историји* увијек привлачило знатно мање пажње од главног српског поглавља. Ово није просто због тога што је Србија већа и насељенија од Црне Горе, већ стога што писање о Црној Гори отјеловљује Ранкеову радикалну страну у овом дјелу, његово јасно одобравање онога

што би данас било именовано као герилски рат за ослобођење. Он сматра да су Срби остварили успјешну револуцију, али много више на политичком и конститутивном нивоу, док су Црногорци водили герилску војну побуну. Такође је значајно да учени коментатор посљедње генерације из главне британске југофилске и србофилске традиције као што је Данкан Вилсон, мало придаје важности црногорским аспектима Караџићевог корпуса у његовом иначе ауторитативном проучавању његовог рада, иако су се нека од Караџићевих најплоднијих сакупљања народних пјесама и легенди одвијала на тим просторима.¹⁰ Такође, Вилсон уопште не разматра црногорски дио заједничке Ранкеове књиге, што је илустрација за то како је британски југоцентризам често изостављао Црну Гору из историјске перцепције. Ово изостављање је такође било понекад случај код историчара деветнаестог вијека. Послије Ранкеа, озбиљно разматрање црногорске историје је скоро замрло у Европи, да би оживјело у Енглеској послије Берлинског конгреса. Историчар аматер као што је касновикторијански клерик Дентон се веома ослања на Ранкеа у његовом још развијенијем погледу на „врле варваре” са њиховом „викторијанском моралном исправношћу у стварима пола и брака и незаинтересованошћу за новац”.¹¹

У ствари, постоји неколико „историја” Црне Горе. Постоји јака усмена и поетска традиција, са њеним херојским баладама отпора спољашњим освајачима и угњетачима, у првом реду отоманским Турцима. Ово су пјесме о љубави и рату. Затим, постоји сама отоманска историја, јер иако Црна Гора није била освојена или припојена империји на ортодоксан начин, многе од њених главних трговачких, културних и спољних веза стотинама година биле су са земљама које су припадале Империји. Венецијанска обала је заиста била само то и са опадањем Венеције у седамнаестом и осамнае-

¹⁰ Ово је омогућило излазак главне књиге објављене у Штутгарту 1837, *Montenegro und die Montenegriner, ein Beitrag zur Kenntnis der Europäischen Türkei und des Sebischsch Volkes*.

Караџић је објавио раније један важан чланак 1834, „Виђење Црне Горе” у којем је настојао да најјача преовладавајуће виђење на простору њемачког говора да је Црна Гора била само хајдучко друштво, као што је изражено у Брокхаус енциклопедији и другдје. Сличности са савременим дебатама о утицају ‘организованог криминала’ на Балкану су неизбјежне.

¹¹ Видјети: Дентон, В. „Црна Гора њени народи и њихова историја”, Лондон, 1877.

стом вијеку све више и више спона развило се са растућим урбаним центрима полунезависних *пашалука* као што је онај под Бушатлијама у Скадру. Пуно ове турске историје је још увијек мало познато или истражено, иако би веома добродошло потпуно отварање турске архиве под актуелном турском владом требало то да промијени током времена. Постоји историја помијешана са географским истраживањем у бројним путописима који су почели да се јављају око 1830. године.

Друга приповијест јесте она о Црногорској православној цркви са њеним транснационалним коријенима у Византији и у средњовјековном српском царству. Ова посљедња прича је била најутицајнија у двадесетом вијеку. Владари црногорске државе послје Берлинског конгреса са њеном микропрестоницом на Цетињу били су владике и спроводили су патерналистичку теократију. Поетска традиција романтичарске генерације представљена Караџићем помијешала се са хришћанском традицијом православног вјеровања и „национална” црква је била потребна за њено отјелотворење. Актуелни напори и шизме у црногорској цркви илуструју колико је ово још увијек живо и веома тешко питање на почетку двадесет првог вијека. Стварање нове црногорске државе послје 2006. године донијело је потребу за јединственом националном црквом која може да отјелотвори духовни етнос нове политичке јединице. Црна Гора такође наставља да се соучава са питањем транснационалности, сада отјелотвореној у Европској унији, којој црногорска влада жели да се придружи. Придруживање Европској унији би укључило губитак много већег дијела суверености од оног којег се Црна Гора одрекла и у оквиру Краљевине Југославије и комунистичке Југославије.

Јесу ли Ранке и његово писање још увијек важни за ову нову агенду? Неки од модерних историчара Црне Горе би сматрали да нијесу. *Историја Српске револуције* није поменута или навођена уопште у *Краљевству црних планина* Елизабет Роберт, или у *Приповијести Црне Горе од зачетака до наших дана* италијанског историчара Антуна Сбутеге¹². Када се појавило у Британији дјело Робертсове је претјерано хваљено од бившег представника Европске

¹² Робертс. Е. „Краљевство црних планина Историја Црне Горе”, Лондон, 2007 и Сбутега. А. „Storia del Montenegro Dalle origini ai Giorni Nostri”, Рим, 2006.

уније за спољњу политику Кристофера Патена у *Литерарном додатку Тајмса* у Лондону, који очигледно није волио црногорског лидера Мила Ђукановића, описујући га ријечима:

„Премијер прије тридесете, он је висок, наочит, шармантан и не више поуздан него што би се очекивало од некога ко је преживио распад Југославије”.

Ово би се можда могло прочитати као оправдан коментар од стране преговарача који се активно залагао неколико година да спријечи, како он то наводи, ‘црногорски бијег од Србије’. Али Патен не може избјећи зачараност Ранкеовом традицијом, иако је није свјестан, када наставља говорећи:

„Можда је онима од којих се очекивало толико пуно хероизма тешко да толеришу умјереност. Храброст никад није била под сумњом... у партизанским борбама против њемачких и италијанских окупатора у Другом свјетском рату, Црногорци су – међу њима се истицао Ђилас – играли сразмјерну улогу у тој херојској борби против непријатеља. Више од трећине партизанских генерала долазило је из Црне Горе. Ђилас – Титов водећи дисидентски критичар – је у књизи Робертсове особа најближа стварном хероју. Треба ли сада да додамо његовом и име Мила Ђукановића, домишљаога премијера и предсједника који је спровео Црну Гору кроз плићаке српске и европске политике до постигнућа независности?¹³”

Цивилизован човјек – Кристофер Патен – као умјерени хуманиста, „Европејац”, противтежа је човјеку Балкана – Милу Ђукановићу – производу етноса, који је непоуздан и тежак за сарадњу, као што Тацитов ученик Ранке описује Милоша Обреновића и друге српске владоце два вијека уназад. Варварин, херојски у рату али непоуздан у миру, у неким европским погледима увијек се налази негдје на Балкану, било у очима деветнаестовјековне Пруске или двадесетовјековног Брисела. Јер Мило Ђукановић, може се посматрати и као један Милош Обреновић, Милош је грешни потомак јуначких предака који су се одупрли и уништили венецијанску и турску власт, као што је и Мило Ђукановић „потомак” херојских

¹³ Литерарни додатак Тајмса, Лондон, 1. јун 2007, П. 13 Патен се не сучава са питањем суперсеционизма примијењеног у политици Европске уније, да ЕУ по себи представља транснационални идеал који „превазилази” уобичајена национална осјећања и идентитете.

црногорских партизанских генерала које је Тито послао на принудни рад на Голом отоку.

Модерна црногорска држава је конституисана на основу Версајским споразумом уговорених граница. Иако је Версај био катастрофалан за Црну Гору у много погледа, он јесте донио једно јасно постигнуће, признање модерних граница које су заузврат формирале границе црногорске социјалистичке републике у оквиру прве Југославије, а сада границе модерне независне државе. Ипак, у другом смислу, то је садржало превару – јер није било унутрашњих граница у оквиру Југославије које су биле од значаја, осим сјеверних граница Косова у периодима тамошње тензије и кризе. Црна Гора је била отворена за колонизацију од стране других југословена, као што је била Хрватска и сразмјера становништва рођеног изван Црне Горе је расла са индустријализацијом и већина ових емиграната је била из Србије.

Право питање око Ранкеа и његовог наслеђа на крају води уназад до Хердера, и као што га је Исаја Берлин видио, као критичара просвјетитељства. Ранке није био пуно заинтересован за границе и мало пише о њима. У његово доба изгледало је да је етнос удивљек био тамо. Етнос је у срцу црногорског национализма, и увијек је био, док је Европска унија право дијете просвјетитељства, и радује се Европи без граница. Као што је написано о посткомунистичкој историји важног археолошког локалитета Свач/Шас близу границе с Албанијом:

„Обиљу нових држава ће бити потребна нова историјска дефиниција. Не мање од седам нових земаља, Босна, Хрватска, Словенија, Србија, Црна Гора, Македонија а вјероватно ускоро Косово, су проистекле из онога што је била бивша Југославија, и у пуно случајева локални историчари виде себе као ‘спасиоце’ изгубљене националне приче од извртања и незаконитости комунистичке историје”.¹⁴

Тако ће се црногорски историчари сада такође наћи на послу супротстављања притиску европеиста на њихову флуидну а снажну етничку традицију¹⁵.

¹⁴ Камерон. А. и Петифер. Ј., „Енигма црногорске историје. Примјер Свача”, Јужнословенски часопис, издање 28, бр. 1–2 (107–108), јул 2008, и *Votashqiptare*, Тирана, 2008.

¹⁵ Интересантан примјер овога су промјене у школским уџбеницима које су тражене од Европске уније прије но што Црна Гора може постати њен члан.